

İçbatı Anadolu'da Kutsal Bir Dağ: Murat Dağı (Dindymos)

Dr. Öğr. Üyesi Harun Oy
Ordu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
harun_oy@hotmail.com

Öz

Murat Dağı İçbatı Anadolu'da yer alan önemli bir dağdır. Kütahya ve Uşak illeri arasında bulunan Murat Dağı'ndan antikçağ yazarları kutsal sayılan Dindymos dağı olarak söz etmektedir. Murat Dağı, Phryg tanrıçası Kybele'nin (Magna Mater, Kutsal Ana) dağıdır. Batı Anadolu'nun önemli nehirlerinden olan Gediz nehrinin (Hermos) kaynağı Murat Dağı'ndan çıkmaktadır. Antikçağdaki önemini yanı sıra prehistorik dönemlerde de bulunduğu bölgede önemli olan bir dağdır. Batı Anadolu'daki konumu nedeniyle Afyonkarahisar, Kütahya ve Uşak coğrafyasında ulaşımı etkilemektedir. Antikçağda Susa'dan başlayıp Sardeis'e kadar uzanan "Kral Yolu" Murat Dağı'nın güneyinden geçmektedir. Antikçağ kentlerinden Aizanoi (Çavdarhisar), Kadoi (Gediz), Uşak (Temenouthyrai), Akmonia (Ahatköy-Banaz) gibi önemli kentler arasındaki bağlantılar Murat Dağı'nın etrafından geçerek sağlanmaktadır. Bulunduğu coğrafyayı, kentleri, insanları etkilemiş ve bölgesinde kutsal kabul edilmiş bir dağdır. Günümüzde de zengin orman varlığıyla beraber, Gediz, Büyük Menderes, Sakarya gibi önemli nehirleri besleyen su kaynakları Murat Dağı'ndan çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Murat Dağı, Dindymos, Kybele, Kütahya, Uşak.

A Holy Mountain in the Inland Western Anatolia: Murat Mountain (Dindymos)

Abstract

Murat Mountain is an important mountain located in the inland western Anatolia. Antiquity writers refer to the mountain of Murat as the sacred mountain of Dindymos, which is located between Kütahya and Uşak. Murat Mountain is a mountain identified with the Phrygian goddess Kybele (Magna Mater, Holy Mother). The source of the Gediz River (Hermos), one of the important rivers of Western Anatolia, originates from Murat Mountain. It is an important mountain in the prehistoric period as well as in the antiquity. Due to its location in western Anatolia, it affects transportation in the region of Afyonkarahisar, Kütahya and Uşak. In Antiquity, the "Royal Road", starting from Susa and reaching Sardis, passes through the south of Murat Mountain. The connections between the ancient cities of Aizanoi (Çavdarhisar), Kadoi (Gediz), Uşak (Temenouthyrai), Akmonia (Ahatköy-Banaz) are provided by passing around Murat Mountain. It is a sacred mountain because it has affected the cities and people in the region. Today, along with its rich forest existence, the water resources that feed Gediz (Hermos), Büyük Menderes (Maiandros) and Sakarya (Sangarios) rivers emerge from Murat Mountain.

Keywords: Murat Mount, Dindymos, Kybele, Kütahya, Uşak.

Gönderim Tarihi / Sending Date: 03/04/2018

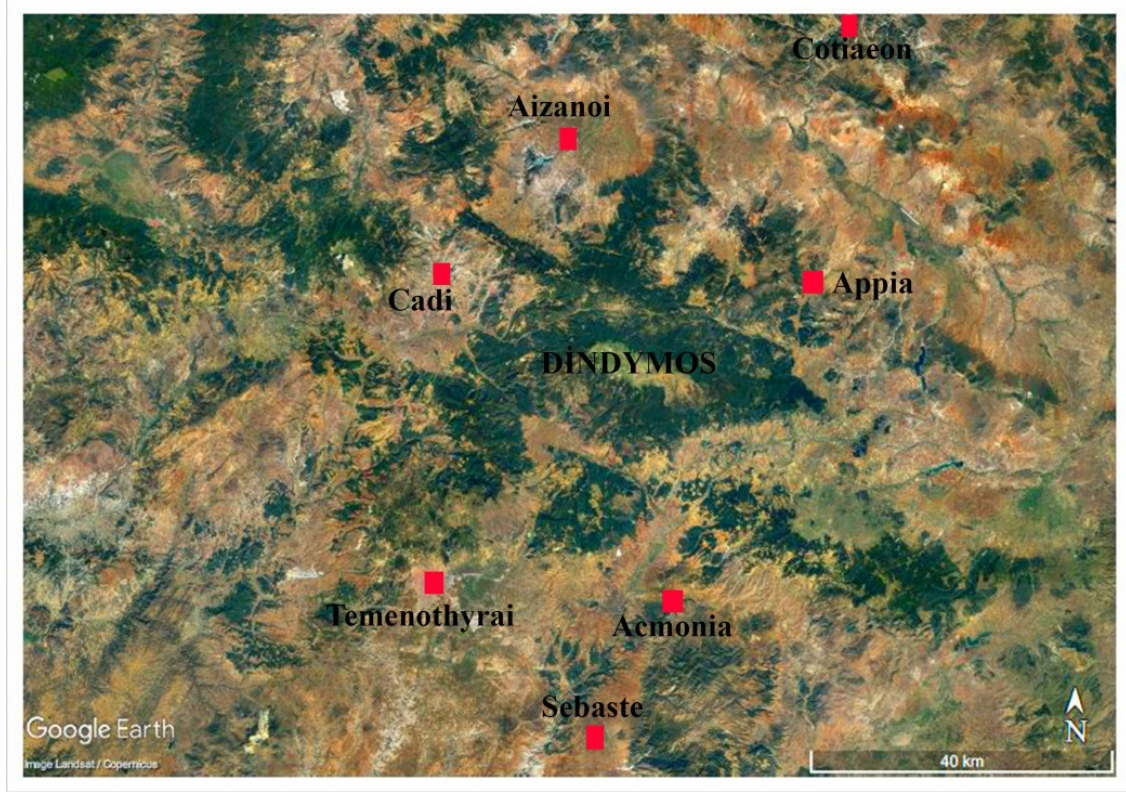
Kabul Tarihi / Acceptance Date: 26/06/2018

GİRİŞ

Murat Dağı, Ege bölgesinin İçbatı Anadolu bölümünde, Kütahya ile Uşak illeri arasında bulunmaktadır. Dağın kuzeyinde Kütahya ilinin Gediz ve Altıntaş ilçeleri yer almakta, güneyinde ise Uşak ili ve Banaz ilçesi bulunmaktadır. Dağın yüksekliği 2309 metredir. Bu yüksekliği ile Ege bölgesinin en yüksek dağları arasındadır. Murat Dağı kuzeybatı- güneydoğu uzantılı olup üzerinde Kartaltepe (2309 m.), Kırkpınar tepe (2218 m.), Tınaz tepe (2097 m.), Çatmalı Mezar tepe (1990 m.), Kazık Batmaz tepe (1857 m.) gibi tepeler yer almaktadır (Özav 1995: 61). Genel olarak dağın yapısı şist, kalker ve serpantinden oluşan paleozoik araziden oluşmaktadır (Yalçınlar 1955: 58-59). Oldukça engebeli bir yapıda olan bu dağın üzerinde yaylalar da bulunmaktadır (Harita 1-2).

Harita 1. Batı Anadolu ve Murat Dağı (Google Earth kullanılarak oluşturuldu).

Harita 2. Murat Dağı/Dindymos (Google Earth kullanılarak oluşturuldu).

Murat Dağı zengin orman alanları ve bitki örtüsüne sahiptir (Efe 1998: 90-97). Özellikle 2000 metreyi aşan yüksekliği ile bulunduğu alanda önemli bitki çeşitliliğini barındırmaktadır (Günel 2013: 8). Üç iklim türünün, Karadeniz, Akdeniz ve Karasal iklimin görüldüğü bir geçiş iklimine sahip olan Murat Dağı bitki çeşitliliği bakımından ve endemik türler açısından da oldukça önemlidir. Dağın çevresinde karaçam, kızılçam, sarıçam, kayın, çınar, meşe, ceviz, fındık, titrek kavak, söğüt ve daha çok sayıda ağaç türü mevcuttur. Yabani hayvan çeşitliliği bakımından da bölgenin önemli alanlarından birisidir.

Murat Dağı maden yatakları bakımından da önemli kaynaklara sahiptir. Bu dağın alt kısımlarında zengin cıva yatakları bulunmaktadır (Bekişoğlu 1968: 20). Bu kaynaklar özellikle dağın güneyinde yer alan Banaz çevresinde yoğunlaşmıştır (Yalçın-Ergün vd. 1999: 69-72). Anadolu'da az sayıda bölgede bulunan ve kısıtlı olan kalaya ilişkin izlere bu dağda rastlanmıştır (Kaptan 1992: 16; Kaptan 1995: 198).

Murat Dağı kaplıcalara ve zengin su kaynaklarına sahiptir. Dağdan çıkan bu su kaynaklarının bir kısmı ile Gediz nehrine (Hermos), Porsuk çayı (Tembris) ile Sakarya (Sangarios) nehrine ve Banaz çayı (Senaros) ile Büyük Menderes (Maiandros) nehrine, Akarçay (Kaystros) ile Eber gölüne su sağlanmaktadır. Batı Anadolu'nun önemli havzalarını bu dağdan çıkan bu su kaynakları sulamaktadır (Ramsay 1897: 570).

Murat Dağı jeotermal su kaynakları bakımından da önemlidir. Zengin su kaynaklarının yanı sıra geniş orman alanlarına sahip olan dağ üzerinde yayla ve düz alanlar da mevcuttur. Bu zenginliği nedeniyle erken dönemlerden itibaren İçbatı Anadolu ve çevresinde önemli bir yer teşkil etmektedir.

Bu öneminden dolayı günümüzde de çeşitli dönemleri kapsayan araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmalar sonucunda Murat Dağı ve çevresinde tarihöncesi dönemden beridir çok sayıda yerleşmenin varlığı ortaya konulmuştur. Turan Efe tarafından Kütahya ve Eskişehir bölgelerinde gerçekleştirilen araştırmalarda Murat Dağı'nın kuzeyinde yer alan Kütahya'nın Altıntaş ve Gediz ilçelerinde de erken dönem yerleşmeleri belirlenmiştir. Bu bölgedeki yerleşmeler Murat Dağı eteklerinde yer almaktadır (Efe 1993: 347-348). Harun Oy tarafından Uşak ili ve ilçelerinde gerçekleştirilen araştırmalarda dağın çevresinde erken dönem yerleşmeleri belirlenmiştir. Murat Dağı çevresindeki bu yerleşmeler MÖ III. Binden (İlk Tunç Çağı) başlayarak günümüze kadar süren kültürel sürekliliğe işaret etmektedir. Murat Dağı'nın güneyindeki Banaz ovasında olduğu gibi Murat Dağı'na doğru uzanan alanda konumlanmış olan İlk Tunç Çağı yerleşmeleri 1000-1300 metre yükseklikte olup zengin su kaynakları ve orman alanlarında konumlanmıştır (Oy 2017a: 63) (Resim 1). Hasan Malay ise Manisa ilinde yaptığı araştırmalarda Philadelphia (Alaşehir) çevresindeki yol çalışması esnasında ortaya çıkan ve çoğunluğu yazıtlı olan 100 kadar steli incelemiştir. Bu steller yerel bir Anadolu tanrıçası olan Meter Phileis'e adanmıştır. Rama dönemine ait bu steller yerel halk tarafından şifa bulmak amacıyla buradaki tapınağa sunulmuş olmalıdır (Malay 1984: 101). Bu durum ana tanrıçanın bölgedeki önemine işaret etmesi bakımından önemlidir. David H. French Anadolu'da Roma dönemi mil taşları ve yollarını araştırırken İçbatı Anadolu'da yer alan Afyonkarahisar, Kütahya ve Uşak illerinde Murat Dağı ile ilişkili yolları da incelemiştir. Bu bölgedeki önemli yollarda birisi Murat Dağı'nın doğusundan geçen Akmonia-Appia yolu olarak belirlenmiştir (French 1993: 199-206).

Resim 1. Tanrıça steli (Oy 2017a).

ANTİK ÇAĞDA MURAT DAĞI (DINDYMOS)

İçbatı Anadolu'da yer alan Murat Dağı antikçağda Dindymos olarak bilinmektedir. Herodotos (MÖ 484-425), Gediz nehrinin (Hermos) Kutsal Ana'ya (Kybele) adanmış bulunan Dindymon dağından (Murat Dağı) çıkararak Phokaia (Foça) yörelerinde denize döküldüğünü net bir şekilde ifade eder (Herodotos I, 80). Ünlü coğrafyacı Strabon da (MÖ 64-MS 24), Gediz nehrinin (Hermos) Mysia'daki Dindymene'den (Murat Dağı) çıktığını ve Phokaia (Foça) civarında denize döküldüğünü ifade etmektedir: "*Hermos, Mysia'da kutsal Dindymene dağından çıkar. Katakekaumene ülkesinden Sardeis topraklarına girer ve önceden de söylediğim gibi civarındaki ovalardan da geçerek denize dökülür*" (Strabon XIII: 4).

Murat Dağı'nın (Dindymos) bulunduğu bölgeye Dindymene denilmektedir. Dindymene ismi Phrygialıların tanrıçası Kybele'nin unvanlarından birisidir. Kybele'nin Magnesia (Manisa) yakınında bulunan Sipylus dağından dolayı Meter Sipylene, Troas bölgesindeki İda dağından dolayı Meter İdaia gibi unvanları olduğu gibi tapınım gördüğü diğer kentlerde de yerel isimleri kullanılmıştır (Roller 2004: 197). Murat Dağı ve çevresi Phrygialıların arazisi içerisinde olduğundan böyle bir bağlantının olması ve yerel ismiyle tapınım görmesi olağandır. Nitekim Strabon Kybele'nin kutsal merkezi Pessinus'tan bahsederken bu durumu şu şekilde açıklamaktadır:

"Pessinus dünyanın o kısmındaki en büyük ticaret merkezi olup, büyük saygı gören "Tanrılar Anası"na ait tapınak buradadır. Ona Agdistis derler. Eski devirlerde rahipler aynı zamanda hükümdardı ve rahipliğin sağladığı nimetleri onlar biçiyorlardı. Ama şimdi ticaret merkezi hala ayakta durduğu halde rahiplerin yetkileri azalmıştır. Kutsal bölge, Attaloslar tarafından kutsal bir yere yakışacak şekilde, tapınak ve beyaz mermerden portikler ilave edilerek yapılmıştır. Romalılar tıpkı Epidauros'taki Asklepios'a yaptıkları gibi, Sibyl'in kehaneti doğrultusunda oradaki tanrıçanın heykelini almak üzere girişimde bulunarak tapınağı ünlü kılmışlardır. Kybele ismini Kybelon dağından aldığı gibi Dindymene ülkesi de ismini üst tarafındaki Dindymon dağından almıştır. Yakınında Sangarios (Sakarya) ırmağı akar ve bu ırmağın üzerinde eski Phrygialılara, Midas'a, hatta kendi devrinden önce yaşamış olan Gordios'a ve diğerlerine ait iskan kalıntılarına rastlanır; bu izler kentlere ait olmayıp büyük köyler niteliğindedir" (Strabon XII: 5).

Bazı antik yazarlar Murat Dağı'ndan Kybele ile ilişkili olarak söz etmektedir. Romalı şair Catullus (MÖ 84-54), "*Büyük tanrıça, tanrıça Cybele, Dindymos'un sahibesi tanrıça, evimden uzak olsun senin çılgınlıkların: haydi, git başkalarını hiddete sal, başkalarını çıldırt, haydi*" (Catullus 63, 91-93; Roller 2004: 21). Bir başka Romalı şair Ovidius (MÖ 43-MS 17), "*Ana tanrıça her zaman Dindymon, Kybele ve güzel pınarlı İda'yı sevdi, Troia'nın zenginlikleriyle*" diye ifade etmektedir (Ovidius IV: 249-250). Yine Ovidius, Phrygialıların tanrıçası Kybele'nin Attis ile olan aşkını anlatırken, Attis'in su perisi Sagaritis ile ilişkisine değinmektedir. Bu ilişkiye kızan tanrıça Attis'i cezalandırır. Bunun üzerine çılgına dönen Attis kendisini Dindymos'un (Murat Dağı) tepesine atar ve bunu hak ettiğini söyler (Ovidius, Fasti IV: 221-225).

Kybele ve Murat Dağı (Dindymos)

Kybele, Anadolu kökenli bir tanrıça olup tarihöncesi dönemden beridir tapınım görmektedir (Işık 1999: 15). Kültepe tabletlerinde "Kubaba", Lydia'da "Kybebe", Phrygia'da "Kybele" olarak geçen ana tanrıça Mezopotamya ve Akdeniz coğrafyasında çeşitli adlarla anılmıştır (Rohde 1937: 229; Kınal 1981: 238). Kybele'nin pek çok sıfatı olmasına karşın en yaygın olanı Dindymene'dir (Ramsay 1890: 227). Dindymene anlam olarak Dindymos

dağının tanrıçası demektir. Anadolu'da Dindymos isminde üç tane dağ bulunmaktadır. Bunlardan biri Phrygia'daki Hermos (Gediz) nehrinin doğduğu Murat Dağı, diğeri Phrygia-Mysia sınırındaki Kyzikos'un üstündeki Kapıdağ yarımadasındaki Kapıdağ, üçüncüsü de Pessinus'taki Günyüzü dağdır (Çapar 1978a: 174; Erhat 2007: 184).¹ Pessinus ana tanrıça Kybele'nin en önemli merkezidir. Bu kenti rahip-krallar yönetmektedir (Erhat 2007: 183-186).

Phryglerin "Kubila", "Matar Kubile" ismi yerel olarak "Dindymene", "Spylene", "Agdistis" gibi yerel isimler almıştır (Perrot-Chipiez 1892: 31-32; Haspels 1971: 295-301). Aizanoi'de ise Steunos mağarasından dolayı "Meter Steunes" olarak tapınım görmüştür (Rohde 1937: 129). Aizanoi kenti antik dönemde Kybele'ye ait kült mağarası ile ünlüdür (Naumann 1967: 218). Bu mağara antik dünyanın en ünlü mağarası olarak değerlendirilmiştir (Pausanias VIII: 4, 3). Aizanoi'deki Kybele'nin yerel ismi Meter Steunene'dir (Ateş-Rheidt 2008: 229-232). Aizanoi yakınlarında İlicikören'de Kybele kutsal alanı ve Kybele heykelciği tespit edilmiştir (Rheidt-Ateş 2006: 404-406). Kybele Batı Anadolu'daki pek çok kentte yerel isimleriyle kabul görmüştür (Roller 2004: 197).

Herodotos ayrıca Kybele tapınımının Batı Anadolu'daki Kyzikos ve Sardeis'teki varlığını da ortaya koymaktadır (Herodotos IV: 76, 102). Herodotos: "*Sardes yanmıştı ve bu arada ülkenin tanrıçalarından Kybeba'nın tapınağı da yanmıştı, sonradan Persler bunu bütün Yunan tapınaklarını yakmak için bahane olarak kullanmışlardı*" (Herodotos V: 102).

Herodotos Kybele'nin Kyzikos'taki tapınımı ve tanrıça için yapılan törenlerin içeriğini şu şekilde açıklamaktadır:

"Anakharsis birçok ülke gezmiş, engin bir kültür edinmişti. Baba ocağına dönerken, Hellespontos'u geçtiği sırada Kyzikos'a yanaştı; o gün Kyzikoslular, Tanrıların Anası onuruna bayram yapıyorlardı. O da pek gösterişli bir şekilde kutlanan bu bayramın ortasına düşmüştü. Anakharsis de adak adadı, yurduna sağ salim dönerse Ana'ya Kyzikos usulince bir kurban kesecek ve gece şenliği yapacaktı. Skythia'ya vardığında Ağaçlık Bölge'ye gitti, burası Akhilleus'un At Meydanı'na yakındır ve her çeşitten ağaçlarla kaplıdır; bu ormanların ortasında, tanrıça için yapılagelen bütün törenleri yerine getirdi; boynuna bir trampete ve tanrıçanın imgelerini asmıştı. Ama yurttaşlarından birisi gördü bu yaptıklarını, koşup kral Saulios'a haber verdi; kral kalktı, oraya gitti ve Anakharsis'i dinin gereklerini yerine getirirken yakaladı. Bir ok atıp öldürdü. Bugün Anakharsis'i sorarsanız, Skyth'ler böyle bir adam tanımadıklarını söylerler. Çünkü o yurdunu bırakıp gitmiş ve gittiği yerden garip gelenekler getirmiştir" (Herodotos IV: 76).

Strabon da Kyzikos hakkında bilgi verirken buradaki Kybele tapınağına da değinir:

"Kyzikos, Propontis'te bir ada olup, kıtaya iki köprüyle bağlıdır. Sadece toprağının verimliliğiyle değil, fakat çevresinin beş yüz stadion oluşuyla da göze çarpar. Köprülerin yakınında aynı ismi taşıyan ve gerektiğinde kapatılabilen iki limanı ve iki yüzden fazla gemiyi alabilecek büyüklükte barınağı bulunan bir kent vardır. Kentin bir kısmı düzlükte diğer kısmı ise "Arkton Oros" denen dağın yakınındadır. Bu dağın arkasında Dindymos denen başka bir dağ daha vardır. Tek bir zirve olarak yükselen bu dağda "Tanrılar Anası" Dindymene'nin Argonaut'lar tarafından yapılmış tapınağı bulunur. Kent, büyüklük, güzellik, hem barış hem de savaş zamanında yönetiminin mükemmelliğiyle Asia'daki en

¹ Ömer Çapar, Troas'ta yeri bilinmeyen bir tane daha Dindymos olduğunu belirtmektedir (Çapar 1978a: 174).

başta gelen kentlerle yarışır durumdadır ve Rhodos, Massalia ve antik Karthago tarzında düzenlenmiştir" (Strabon XII: 8).

Resim 2. Kybele (Romano 1995, Plate 15).

Phrygia'da olduğu gibi Lydia'da da Kybele tapınımı önemlidir. Sardeis'te Kybele'nin tapınağı bulunmaktadır. Lydia kralları Sadyattes (MÖ 624-609) ve Alyattes (MÖ 609-560) ismindeki "-attes" takısı Kybele-Attis ile bağlantıyı ortaya koymaktadır. Yine Kybele'nin kutsal hayvanlarından olan aslan Lydia sikkelerinde yer almaktadır (BMC 1902: 423). İçbatı Anadolu yer alan Dindymos dağı (Murat Dağı) Phrygia ile Lydia arasında bulunmaktadır. Bu nedenle Dindymos dağı ve Kybele hem Phrygia hem de Lydia için Dindymene olarak kutsal kabul edilmiştir.

Kybele genellikle tahtta otururken yanında aslan ve başında taç ile temsil edilmektedir (Romano 1995: Plate 5) (Resim 2). Bu durum dağların ve yüksek tepelerin Kybele'nin yurdu olduğuna işaret etmektedir. Doğa, ormanlar ve dağlar tanrıçanın hakimiyetindedir (Rohde 1937: 131). Vahşi doğanın ve ıssız dağ tepeleri Kybele'nindir. Murat Dağı da İçbatı Anadolu'da bu konuma sahip önemli bir dağdır. Phrygia'da Gordion önemli bir ticaret merkezi iken, Pessinus, Kybele'nin rahiplerinin hükmettiği bir tapınak merkeziydi. Murat Dağı gibi yüksek dağlar ve dağ tepeleri de Kybele'nin yurdu olarak kabul edilmiştir.

Ana tanrıça (Meter) kültürünün Batı Anadolu'da çok yaygın olarak ve yerel isimleriyle tapınım gördüğü çok sayıda epigrafik materyalle belgelenmiştir (Malay 1985: 134-136; Malay 1986: 391). Roma'da tapınım gören Kybele'nin kökeninin Phrygia olduğu ele geçen yazıtlarla teyit edilmektedir (Roller 2004: 80-85). Ana Tanrıça Kybele Phrygia kökenli olup, (Diodorus II: 58) Pessinus'taki meteor taşı Roma-Kartaca savaşları sırasında Roma'ya getirilmiş (Magna SEFAD, 2018 (40): 283-296

Mater), Roma'da MÖ 204 yılında resmi olarak mabedi yapıp ibadet edilmiştir (Çapar 1978b: 167; Kınal 1981: 235; Atlan 2014: 97). Roma'da Senatus kararıyla MÖ 191 yılında Palatinus tepesine tapınağı yapılarak tanrıçanın onuruna Megalensia denilen bayramlar kutlanmıştır (Rohde 1937: 234; Roller 2004: 272; Çapar 1978b: 178; Erhat 2007: 186).²

Diodorus (MÖ 90-30) Kybele hakkında şunu kaydetmiştir:

“Bununla birlikte, bir anlamda bu tanrıça Phrygia'da doğdu. O ülkenin yerlileri için şöyle bir efsane vardır: Antik çağlarda Meion, Phrygia ve Lydia'nın kralı olmuştur ve Dindyme ile evlenerek ondan bir kız çocuğu olur; ancak çocuğun arkasında durmak istemiyor ve onu Cybelus (Kybele) denilen dağa götürüyor. Orada bazı ilahi hükümler uyarınca hem leoparlar hem de diğer vahşi yabani hayvanlardan bazıları memeleriyle çocuğu besledi ve o yerde sürüleri eğitmekte olan bazı kadınlar olaya tanık oldu ve tuhaf olaydan şaşkına dönerken bebeği yukarı kaldırıp ve o yerin adından dolayı onu Cybele diye çağırdı” (Diodorus III: 58).

Kybele'nin tapınımını gerçekleştiren hadım edilmiş olan rahiplerine Gallus denilmektedir. Gallus ismi Sangarius (Sakarya) nehrine bağlanan Gallos (Göksu/Gökçesu) deresinden gelmektedir. Bu durum Kybele'nin Phrygia kökenini belirtmektedir (Çapar 1978b: 183).

Kybele'nin en bilinen unvanlarından biri de Dindymene'dir. Dindymene, İda gibi kutsal olan dağ isimleriyle anılan tanrıçanın bu isimleri Hellenistik ve Roma döneminde yaygınlaşmaktadır (Roller 2004: 355). Antikçağ yazarları Kybele'nin Phrygia'lı olduğunu kuşkusuz kabul etmektedir. Romalı şair Catullus Kybele'den *“Dindymos'un tanrıça kraliçesi”* olarak söz etmektedir (Catullus 63: 13, 91).

Batı Anadolu'da, Murat Dağı (Dindymos) çevresinde yer alan antik kentlerin Kybele'ye ve onun kutsallığına önem verdikleri çeşitli buluntularla desteklenmiştir. Phrygia'da Dindymos dağına yakın olan çeşitli kentler Kybele tasvirli sikke basmıştır (Resim 3). Dindymos dağının 20 km kadar kuzeyinde yer alan Aizanoi (Çavdarhisar-Kütahya) kentinde bulunan MÖ I-MS III. yüzyıl sikkelerinde Kybele, Athena, Artemis, Ephesia, Hekate gibi tasvirler yer almaktadır (BMC 1906: 25, 31; Tulay 1988: 125). Aizanoi Roma dönemi sikkelerinde çok sayıda tanrı betimlemesi yanında Kybele'de sikkelerde kullanılmıştır. Murat Dağı'nın yaklaşık 40 km kuzeyinde yer alan Kütahya (Cotiaeon) sikkelerinde de en çok Kybele yer almaktadır. Ana tanrıça Kybele aslanlar ve taht ile tasvir edilmiştir (BMC 1906: 158-176; Tulay 1988: 126; Arslan 1990: 147-148). Murat Dağı'nın (Dindymos) batı eteklerinde kurulmuş olan Kadoi kenti Phrygia Epictetus'un Abbatis bölgesinde yer almaktadır. Kent Roma ve Bizans döneminde parlak bir süreç yaşamış ve piskoposluk merkezi olmuştur. Eski Gediz (Kadoi) kenti sikkelerinde betimlenen çok sayıda tanrı ve tanrıça içerisinde Kybele'de bulunmaktadır (BMC 1906: 43, 116-118; Tulay 1988: 126). Murat Dağı'nın 20 km kadar güneyinde yer alan Akmonia (Ahat köy-Banaz), Kybele betimlemeli sikkeleri MÖ I. yüzyılda basılmıştır. Murat Dağı'nın 35 km kadar güneyinde Sebaste (Selçikler-Uşak), Murat Dağı'nın 110 km doğusundaki Amorium (Hisarköy-Emirdağ), Kaystiriani (Lydia) gibi kentler Kybele betimlemeli sikkeler basılmıştır (Göktürk

² Megalensia bayramı, tanrıçanın Roma'ya gelişinin kutlandığı, Romalı soylular ve ileri gelenlerin halka ziyafetler düzenlediği bir bayramdır. Bu bayram nisan ayının dördüncü gününde gerçekleştirilmektedir.

2002: 109-182). Murat Dağı'nın 65 km doğusundaki Docimeium (İscehisar)³ ile Murat Dağı'nın 65 km güneydoğusunda Synnada (Şuhut) ve Murat Dağı'nın 150 km kadar kuzeydoğusunda Pessinus (Ballıhisar) sikkelerinde Kybele tasvirleri vardır (Arslan 1990: 144-175).

Aezanis

Cotiaeum

Docimeium

British Museum Catalogue, Greek Coins of Phrygia.
(BMC) 1906.

Resim 3. Kybele tasvirli sikkeler.

Murat Dağı, Batı Anadolu'daki önemini her zaman sürdürmüştür. Ortaçağda (9. yy) Anadolu'da ateşle haberleşme sistemi yaygın olarak kullanılmıştır. Haberleşme için yüksek dağlara kurulmuş bu sistem içerisinde Murat Dağı da yer almaktadır. Ateşle haberleşme için kurulan sistem Tarsus'tan Kappadokia'daki Hasan dağı, Tuz Gölü'nün batısı, Phrygia'daki Dindymos dağı (Murat Dağı) eteklerine, oradan Dorylaion'a (Eskişehir) uzanmaktadır (Parman 2003: 69-70). Murat Dağı İçbatı Anadolu'da bölgeye hakim olan yüksekliği ile ateşle haberleşme için buna uygundur.

Murat Dağı ve Antik Yollar

Murat Dağı 2309 metre yüksekliği ve yoğun orman örtüsü nedeniyle bulunduğu coğrafyadaki ulaşım ve yol ağını da şekillendirmiştir. Genellikle bu yollar Murat Dağı'nın çevresinden geçmektedir.

Antikçağın en ünlü yollarından birisi "Kral Yolu"dur. Herodotos Sardeis'ten Susa'ya kadar uzanan Kral yolu hakkında detaylı bilgiler sunmaktadır:

"Biz kendimiz de bu yol hakkında bir şeyler söyleyeceğiz: Bütün yol boyunca kraliyet konutları ve çok güzel kervansaraylar vardır; hep insanların oturdukları yerlerden ve güvenlik içinde geçilir. Lydia ve Phrygia içerilerinde yirmi stathmetikos ya da konak

³ Docimeium (İscehisar/Afyonkarahisar) kaliteli mermerleriyle ünlüdür. Bu kentteki mermer ocakları Roma döneminde etkin bir şekilde işletilmiştir. Bu ocaklardan çıkan kaliteli mermerler içerisinde kırmızı damarlı olan (menekşe renkli) mermerler sadece Docimeium'da çıkmaktadır. Grek mitolojisine göre, Kybele'nin sevgilisi Attis bir yaban domuzu tarafından yaralanır. Attis'in yarasından akan kan, beyaz mermere damlamış, böylece menekşe adı verilen kırmızı damarlı mermer oluşmuştur (Drew-Bear 1994: 111-112).

boyunca uzanır ki, bu doksan dört buçuk parasang tutar. Phrygia sınırında Halys ırmağına rastlanır, bu ırmağı geçebilmek için buraya hâkim durumda olan sıradağları ve ırmağı gözaltında bulunduran önemli bir kaleyi aşmak gerekir” (Herodotos V: 52).

Lydia satrapı Kyros kardeşi Artakserkses’e karşı Akhaimenid tahtını ele geçirmek için yapmış olduğu seferinde (MÖ 401-400) ordunun geçmiş olduğu güzergahlardan söz edilirken bir süre Banaz ovasında bulunan Keramon Agora’da konaklamıştır. Sözü edilen bu bölgeler Murat Dağı’nın güneyinde kalmaktadır. Ksenophon (MÖ 430-355), bu sefer hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Burada yoğun nüfuslu Peltae şehrine iki gün yol alarak-on parasang- geldi. Burada üç gün kaldı ve bu arada Arkadialı Ksenias kurbanlar keserek Lycaea Şenliğini kutladı ve oyunlar düzenledi. Oyunlar sonunda verilecek olan hediyeler altın saç bantlarıydı ve Kyros bu yarışmalara izleyici olarak katıldı. Buradan ordunun ilerleyişi Phrygia’nın Mysia sınırındaki son şehir olan kalabalık nüfuslu Keramon Agora’ya doğru iki gün sürdü. Oradan üç günlük yürüyüşle-otuz parasang-yine kalabalık bir şehir olan Caystrupedion’a geldi” (Ksenophon I: 2, 10).

Phrygia’nın batısında, Afyonkarahisar tarafından gelirken dikkat çeken ilk kütle Murat Dağı’dır (Thonemann 2013: 6). Murat Dağı’nın güneyinde yer alan Banaz ovasından bazı antik yollar geçmektedir. Banaz ovasındaki Akmonia (Ahat köy) ve Keramon Agora antik “Kral Yolu” üzerinde yer almaktadır (Magie 1950: 132, 472; Sevin 2013: 207). Murat Dağı, İçbatı Anadolu’da geçen doğal yollar için belirleyici konumdadır. Çünkü Afyonkarahisar, Uşak ve Kütahya tarafından geçen yollar Murat Dağı’nın etrafından dolanmaktadır. İçbatı Anadolu’da bulunan ve Roma dönemi yollarını gösteren mil taşları Murat Dağı çevresinden geçen yollara ışık tutmaktadır. Murat Dağı’nın doğusunda Appia (Abiye/Pınarcık), Dumlupınar üzerinden Akmonia’ya (Ahatköy) bağlanan bir yol bulunmaktadır (Magie 1950: 802; French 2014: 26; French 2016a: 15). Akmoni kenti Phrygia’dan gelerek dar bir boğazdan geçen ve Uşak tarafına giden önemli yolu kontrol etmektedir (Belke-Mersich 1990: 157; Thonemann 2013: 7). Afyonkarahisar tarafından batıya doğru gelen yollar Murat Dağı’na ulaştığında ikiye ayrılmaktadır. Murat Dağı’ndan kuzeye doğru Dumlupınar tarafından giden yol Aizanoi (Çavdarhisar) tarafına gitmektedir. Aizanoi kenti Roma döneminde önemli bir kent olup bu kente ulaşan altı farklı yol Aizanoi’de kesişmektedir (French 1993: 200; French 2016b: 24). Murat Dağı’nın güneyindeki yol Banaz ovasından geçmektedir. Banaz ovasında ikiye ayrılarak Uşak tarafına doğru (Temenouthyrai) veya Banaz’dan güneye doğru Menderes nehri veya Denizli-Çivril tarafına ulaşmaktadır. Murat Dağı’nın batısında da antik yollar uzanmaktadır. Aizanoi’dan (Çavdarhisar) Kadoi (Gediz) ve Uşak iline uzanan yol Murat Dağı’nın batısından geçmektedir. Murat Dağı’nın güneyinde yer alan ve Banaz’dan kuzeybatıya doğru hareketle Çamsu deresi üzerinden Kadoi (Gediz) bağlantısının sağlayan bir yol bulunmaktadır. Murat Dağı çevresinde yer alan bu yolların prehistorik dönemlerde de kullanılmış olduğu çeşitli araştırmalarla ortaya konulmuştur (Oy 2017b: 79). Batı Anadolu ile İç Anadolu arasındaki bağlantıyı sağlayan bir coğrafyada yer alan Murat Dağı çevresinde çok sayıda yol şebekesi bulunmaktadır. Bu yollar birbirleriyle bağlantıyı ancak Murat Dağı’nın etrafını dolaşarak sağlamaktadır.

SONUÇ

Murat Dağı, Batı Anadolu'nun en yüksek dağlarından birisidir. Bu dağ Batı Anadolu'daki diğer dağlardan farklı kılan bazı özellikleri vardır. Bunlar; çok yoğun bir orman varlığına sahip olması, bitki çeşitliliği, jeotermal kaynakları ve ülkemizin önemli su havzalarını besleyen su kaynaklarına sahip olması olarak sıralanabilir. Üç ikliminde bir arada görüldüğü Murat Dağı'nda bitki ve canlı çeşitliliği diğer bölgelerden farklılık göstermektedir. Bu dağ üzerinde ve çevresinde var olan jeotermal kaynaklar önemli bir potansiyele sahiptir. Murat Dağı'ndan çıkan çok sayıda küçük su ve dere Gediz, Büyük Menderes, Sakarya ve Eber gölüne su sağlamakta ve bu özelliği ile ön plana çıkmaktadır. Bu özellikleri nedeniyle eski çağ toplumlarının da önemle bahsettiği bir dağ olmuştur.

Antik kaynaklarda Murat Dağı (Dindymos), Hermos (Gediz) nehrinin çıktığı dağ olarak vurgulanmaktadır. Antik çağda diğer bir söz edildiği konu ise Phrygialıların tanrıçası Kybele ile olan ilişkisinden dolayıdır. Bu dağ sadece Phrygialılar için değil bütün Batı Anadolu coğrafyası için önemli olan bir dağdır. Murat Dağı Phrygialıların yanı sıra Lydia, Pers, Hellenistik ve Roma döneminde de önemini koruyarak devam ettirmiştir. Tarihöncesi dönemde de bu dağın çevresi yerleşim için tercih edilmiştir.

Murat Dağı'nın kutsallığı Phryg dönemine kadar uzanmaktadır. Phrygialıların tanrıçası Kybele yüksek dağların, ormanların, doğanın ve yaşamın kaynağı olarak görüldüğü için bu vasıflara uyan Murat Dağı da kutsal kabul edilmiştir. Kybele ile ilişkili olarak anlatılan bazı olaylar bu dağda geçmektedir. Orman örtüsü nedeniyle bu dağa ilişkin yerleşim durumu tam olarak bilinmemektedir. Dağ üzerinde Kybele'ye işaret edecek buluntu veya kalıntılara gelecekte ulaşılması mümkündür. Yoğun orman örtüsü şimdilik bu durumu kısıtlamaktadır. Fakat yapılacak yeni çalışmalarla daha fazla bilgiye ulaşılacağı hiç kuskusuzdur. Bu dağda sadece Kybele için değil farklı kült ve tapımlara ilişkin izlere ulaşılacağı da değerlendirilmelidir.

Murat Dağı görkemli duruşuyla bölgede hemen dikkat çeken bir görünüme sahiptir. Bunun yanı sıra zengin su kaynaklarının varlığı, geniş ormanları ve yaylaları, bitki ve hayvan çeşitliliği bu dağın çevresinde kurulan çok sayıda kenti ve bölgede yaşayan toplulukların yaşamını etkilemiştir. Bu dağın etrafında oluşan ovalarda önemli yerleşmeler kurulmuştur. Aizanoi (Çavdarhisar), Kadoi (Gediz), Docimeion (İscehisar), Akmonia (Ahatköy/Banaz) gibi kentler Murat Dağı'nın sunduğu imkanlardan yararlanmışlardır.

Murat Dağı İçbatı Anadolu'daki ulaşımı da etkilemiştir. Antik "Kral Yolu" Murat Dağı'nın güneyinden geçmektedir. Bu yol haricinde Afyonkarahisar, Kütahya ve Uşak çevresinde erken dönemlerden beridir kullanılan kervan yolları bu dağın çevresindeki uygun bölgelerden bağlantıyı sağlamaktadır. Bu nedenle batı ile doğu arasındaki ulaşım Murat Dağı etrafından sağlanmaktadır. Bu durum modern karayolu ulaşımını da belirlemiştir. Ankara-İzmir karayolu bu dağın güneyinden geçmektedir. Afyonkarahisar-Banaz sınırına ulaşan karayolu Murat Dağı'nın doğusundan dolaşarak Dumlupınar üzerinden Kütahya'ya ulaşmaktadır. Murat Dağı'nın batısında ise Kütahya-Çavdarhisar-Gediz üzerinden Uşak iline bağlantı vardır. Batı Anadolu'da bu özelliklerin bir arada mevcut olduğu dağlar çok olmadığı için Murat Dağı gelecekte de bu önemini koruyacaktır.

Murat Dağı'nın potansiyeli günümüzde yeterince değerlendirilemese de jeotermal zenginliği, ülkemizin önemli nehirlerine su sağlaması, maden zenginliği ve orman varlığı düşünüldüğünde antik çağdaki öneminden uzak kaldığı fark edilmektedir. Bu dağ yöre

insanı haricinde pek bilinmemektedir. Kuşkusuz bu dağ olmasaydı bölgedeki yerleşim, ulaşım ve yapı tamamen farklı olurdu. Fakat gelecekte yapılacak araştırmalarla bu dağın önemini ortaya koyacak buluntuların tespit edileceği öngörülmektedir.

SUMMARY

Murat Mountain is one of the highest mountains in Western Anatolia. It is situated between Kütahya and Uşak in Inland Western Anatolia. The height of the mountain is 2309 meters. This height is among the highest mountains of Western Anatolia. Gediz (Hermos), Büyük Menderes (Maiandros), Sakarya (Sangarios) and other important rivers provide water to the Murat Mountain. Water resources, large forests and springs, diversity of plants and animals in the Murat Mountain affected the lives of communities living in many cities and regions around this mountain.

Settlements began around Murat Mountain from prehistoric times. The Early Bronze Age settlements are quite extensive around this mountain. Murat Mountain preserved its importance during Phrygia, Lydia, Persia, Hellenistic and Roman periods. But his true reputation is due to his connection with Kybele, the goddess of the Phrygians.

Murat Mountain's name in ancient times is Dindymos. The area where Murat Mountain (Dindymos) is located is called Dindymene. Murat Mountain (Dindymos) is the mountain of the goddess of the Phrygian goddess Kybele (Magna Mater, Holy Mother). Antiquity sources emphasize the place of Murat Mountain as the source of Hermos (Gediz) river begins.

The sanctity of Murat Mountain extends to the Phrygian period. Kybele, the goddess of the Phrygians, was regarded as a source of high mountains, forests, nature and life. Murat Mountain, which has these qualities, is considered sacred. Some of the events described in connection with Kybele pass on this mountain. Important antique settlements were established on the plains formed around Murat Mountain. Cities such as Aizanoi (Çavdarhisar), Kadoi (Gediz), Docimeion (Iscehisar), Akmonia (Ahatköy / Banaz) have benefited from the possibilities offered by Murat Mountain. The importance given to Kybele and its sanctity by the ancient cities around Murat Mountain (Dindymos) is evident from the depictions of Kybele that these cities suppressed.

Murat Mountain also influenced the transportation in the Inland Western Anatolia. The ancient "Royal Road" passes through the south of Murat Mountain. Apart from this road, the caravan roads used in early periods around Afyonkarahisar, Kütahya and Uşak pass through the appropriate regions around Murat Mountain. For this reason, transportation between the west and the east is provided from around Murat Mountain. This has also determined modern road transportation. The Ankara-İzmir highway passes through the south of this mountain.

Even though the potential of Murat Mountain is not sufficiently evaluated today, it is noticed that geothermal richness, water quality of the important rivers of our country, richness of mine and existence of forest are far from importance in antiquity. This mountain is not known except for the local people. Without this mountain, the settlement, transport and structure of the region would be completely different. However, it is foreseen that the research to be done in the future will determine the findings that will reveal the significance of this mountain.

KAYNAKÇA

- Arslan, Melih (1990). "Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde Bulunan Phrygia ve Galatia Bölgesi Şehir Sikkeleri". *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1989 Yıllığı*. Ankara: 144-175.
- Ateş, Güler-Rheidt, Klaus (2008). "Aizanoi 2005 ve 2006 Yılı Çalışmaları". *Kazı Sonuçları Toplantısı* 29 (2): 227-242.
- Atlan, Sabahat (2014). *Roma Tarihi'nin Ana Hatları I. Kısım Cumhuriyet Devri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- Bekişoğlu, Kırac Ali (1968). "Türkiye Cıva Yatakları ve Bunların Ekonomik Önemi". *Madencilik Dergisi* VIII (1): 19-30.
- Belke, Klaus-Mersich, Norbert (1990). *Tabula Imperii Byzantini 7, Phrygien und Pisidien*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- British Museum Catalogue BMC, Lydia*. (1902). London.
- British Museum Catalogue BMC, Greek Coins of Phrygia*. (1906). London.
- Catullus (1868). *The Poems of Gaius Valerius Catullus*. London: Chiswick Press.
- Çapar, Ömer (1978a). "Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapınımı". *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* XXIX (1-4): 167-190.
- Çapar, Ömer (1978b). "Anadolu'da Kybele Tapınımı". *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* XXIX (1-4): 191-210.
- Diodorus (1967). *Bibliotheca Historike*. ed. T. E. Page, E. Capps, W. H. D. Rose, L. A. Post, E. H. Warmington. London: The Loeb Classical Library.
- Drew-Bear, Thomas (1994). "Dokimeion'dan Yeni Yazıtlar". *Araştırma Sonuçları Toplantısı* XI: 111-121.
- Efe, Recep (1998). "Yukarı Gediz Havzasında İklimin Doğal Bitki Örtüsü Dağılımına Etkisi". *Türk Coğrafya Dergisi* 33: 79-99.
- Efe, Turan (1993). "1991 Yılında Kütahya, Bilecik ve Eskişehir İllerinde Yapılan Yüzey Araştırmaları". *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 10: 345-364.
- Erhat, Azra (2007). *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- French, David H. (1993). "1991 Yılı Roma Yolları, Miltaşları ve Yazıtları Araştırması". *Araştırma Sonuçları Toplantısı* X: 199-206.
- French, David H. (2014). *Roman Roads&Milestones of Asia Minor, Vol. 3 Milestones Fasc. 3.5 Asia*. Ankara: British Institute at Ankara, Electronic Monograph 5.
- French, David H. (2016a). *Roman Roads&Milestones of Asia Minor, Vol. 3 Milestones Fasc. 3.9 An Album of Maps*. Ankara: British Institute at Ankara, Electronic Monograph 9.
- French, David H. (2016b). *Roman Roads&Milestones of Asia Minor, Vol. 4 The Roads Fasc. 4.1 Notes on the Itineraria*. Ankara: British Institute at Ankara, Electronic Monograph 10.
- Göktürk, Tevfik (2002). "Anadolu'da Her Sikke Bir Şehir, Anadolu'da Sikke Basan Kentler Üzerine Alfabetik Bir İnceleme". *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2001 Yıllığı*. Ankara: 109-182.
- Günel, Nurten (2013). "Türkiye'de İklimin Doğal Bitki Örtüsü Üzerindeki Etkileri". *Acta Turcica* V (1): 1-22.
- Haspels, C. H. E. (1971). *The Highlands of Phrygia: Sites and Monuments*. Princeton: The University Press.
- Herodotos (1993). *Herodot Tarihi*. çev. Müntekim Ökmen. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- İşık, Fahri (1999). *Doğa Ana Kubaba Tanrıçaların Ege'de Buluşması*. İstanbul: Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü.
- Kaptan, Ergun (1992). "Anadolu'da Kalay ve Eski Yeraltı Kalay Madenciliği". *Jeoloji Mühendisliği* 40: 15-19.
- Kaptan, Ergun (1995). "Tin and Ancient Tin Mining in Turkey". *Anatolica* XXI: 197-203.

- Kınal, Füzûzan (1981). "Kara Tanrıça Olarak Kybele". *Türk Tarih Kongresi IX*. Ankara: 235-239.
- Ksenophon (1974). *Anabasis, Onbinlerin Dönüşü*. çev. Tanju Gökçöl. İstanbul: Hürriyet Yayınları.
- Magie, David (1950). *Roman Rule in Asia Minor I-II*. Princeton: Princeton University Press.
- Malay, Hasan (1984). "Manisa ve Denizli İllerinde Epigrafik Araştırmalar". *Araştırma Sonuçları Toplantısı II*: 99-104.
- Malay, Hasan (1985). "Philadelphia'da Meter Phileis-Men Timou Kombinasyonu ve Tekousa Problemi". *Araştırma Sonuçları Toplantısı III*: 133-136.
- Malay, Hasan (1986). "Batı Anadolu'da Yerel Tanrılar ve Tapım Merkezleri". *Türk Tarih Kongresi X (1)*. Ankara: 389-395.
- Naumann, R (1967). "Das Heiligtum der Meter Steunenebei Aezani". *Istanbul Mitteilungen* 17: 218-247.
- Ovidius (1959). *Fasti*. çev. J. G. Frazer. ed. T. E. Page, E. Capps, W. H. D. Rose, L. A. Post, E. H. Warmington. London: The Loeb Classical Library.
- Oy, Harun (2017a). "Uşak-Banaz İlk Tunç Çağı Araştırmaları". *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 34 (1): 51-74.
- Oy, Harun (2017b). "Banaz'da Bir Tunç Çağı Yerleşimi: Ayvacık Höyük". *Asos Journal, The Journal of Academic Social Science* 5 (50): 74-93.
- Özav, Lütfi (1995). "Turizm Açısından Murat Dağının Önemi". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü Dergisi* 3: 57-78.
- Parman, Ebru (2003). "Eskişehir-Karacahisar Kalesi 2001 Yılı Kazı Çalışmaları". *Kazı Sonuçları Toplantısı* 24 (2): 69-80.
- Pausanias (1918). *Description of Greece*. ed. W. H. S. Jones. London: The Loeb Classical Library.
- Perrot, Georges-Chipiez, Charles (1892). *History of Art in Phrygia, Lydia, Caria and Lycia*. London: Chapman and Hall Limited.
- Ramsay, W. M (1890). *The Historical Geography of Asia Minor*. London: William Colves and Sons Limited.
- Ramsay, W. M (1897). *The Cities and Bishoprics of Phrygia*. London: Oxford University Press.
- Rheidt, Klaus-Ateş, Gülen (2006). "Aizanoi 2003 ve 2004 Yılı Çalışmaları". *Kazı Sonuçları Toplantısı* 27 (2): 401-408.
- Rohde, G. (1937). "Roma ve Anadolu Ana İlahesi". *Türk Tarih Kongresi II*. Ankara: 228-237.
- Roller, Lynn E. (2004). *Ana Tanrıça'nın İzinde Anadolu Kybele Kültü*. çev. Betül Avunç. İstanbul: Homer Kitabevi.
- Romano, Irene Bald (1995). *Gordion Special Studies II, The Terracotta Figurines and Related Vessels*. The University Museum Philadelphia.
- Sevin, Veli (2013). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Strabon (2000). *Geographika. Antik Anadolu Coğrafyası (XII, XIII, XIV)*. çev. Adnan Pekman. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Thonemann, Peter (2013). "Phrygia: An Anarchist History, 950 BC-AD 100". *Roman Phrygia: Culture and Society*. ed. Peter Thonemann. Cambridge University Press: 1-40.
- Tulay, A. Semih (1988). "Kütahya Bölgesi Şehir Sikkeleri". *Türk Arkeoloji Dergisi XXVII*: 125-133.
- Yalçın, Mustafa-Ergün, Yavuz vd. (1999). "Murat Dağı Bölgesi Civa Madenlerine Toplu Bir Bakış". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi* 1 (2): 69-82.
- Yalçınlar, İsmail (1955). "Banaz Çayı Havzası ve Uşak Civarında Bünye ve Morfoloji Araştırmaları". *Türk Coğrafya Dergisi* 13-14: 57-85.